

Местоименията в стиловете на българския език

МАРИЯ ИЛИЕВА

(В. Търново)

Идеята на организаторите на конференцията да се обобщи направеното в стилистичните изследвания през последните 25 години ме насочи към задачата на това изследване, а именно – да се очертаят стилистичните характеристики на българските местоимения, установени в българската лингвистична литература, като заедно с това се даде възможност за по-нататъшни изводи в сравнителен и съпоставителен план.

Местоименията¹ като част на речта продължават да предизвикват интереса на изследователите поради факта, че въпреки описанието им още в древността, до днес няма намерен критерий, който да обединява чисто теоретично тези думи в една група. Те се различават помежду си и по начина на назоваване, и в граматическо отношение – по своите категории, и по деиктичната си ангажираност. Въпреки че в научната литература е установено мястото на местоименията сред езиковите универсалии (Wierzbicka 1996) или тъкмо поради тази причина, прави впечатление, че стилистите избягват да описват местоименията като стилистични факти. В достъпната славистична литература не беше открито нито едно цялостно описание на местоименната система на който и да е език в стилистичен план, въпреки че останалите части на речта са намерили своите стилистични интерпретации още през 70-те – 80-те години на

¹ В изследването се правят изводи от наблюдавани употреби на местоименията в разговорната реч, деловата реч, научната реч и публицистичната реч, които без колебание могат да се обединят в термина функционални стилове. На някои места ще бъдат отчитани и резултати от художествените текстове.

20. век. Очевидно изследователите са счели, че местоименията не представляват интерес за стилистиката. А това провокира въпроса дали наистина е така.

Представените тук наблюдения се опират върху задълбочено изследване на местоименната система на българския език², въз основа на което се правят стилистични изводи, като стремежът е да се опише тази част на речта и като стилистична специфика. Вниманието е насочено към местоименията, защото като думи, които принадлежат към езиковите универсалии, те се срещат във всеки текст и могат да бъдат база за съпоставка между отделните стилове. Като деиктични думи те са свързани с говорещия и със слушащия, а в крайна сметка с екстралингвистичните фактори за отделянето на функционалните разновидности. В този смисъл наблюденията върху тази група думи са релевантни за изводи в стилистичен план. Нещо повече – като признакови думи (Ницолова 1986; 2008) те съдържат достатъчна информация, съотносима с другите части на речта – съществително, прилагателно, наречие, съюз, глагол, – но и с някои характеристики на референтите им – персоналност, локални или темпорални характеристики, посесивност и др. Това дава възможност в стегнат вид наблюденията върху местоименията да снемат цялото многообразие от характеристики и съответно през тяхната призма да бъдат оценени стилистични явления като конвергенция на езикови средства от един вид в определени функционални разновидности.

Преди стилистичните коментари ще представим накратко местоименната система в българския език. Прегледът на изследванията за българските местоименията показва, че те са организирани в 9 групи³: лични: *аз, ти, той, тя, то, ние, вие, те*; притежателни: *мой, твой, негов, неин, наш, ваш, техен*; възвратни: *себе си, свой*; показателни: *този, онзи*; въпросителни: *кой, какъв*; отрицателни: *никой, никакъв*; неопределителни: *някой, някакъв; кой да е, какъв да е; който и да е, какъвто и да е; еди-кой си, еди-какъв си*; относителни: *който, какъвто*; обобщителни: *всеки, всякакъв*. Съпоставката с другите славянски езици се налага от само себе си. В сравнение с тях българският език разполага със специални текстово ангажирани местоимения, съотносими със съюзни думи и специализирани само за осъществяване на анафоричните или катафоричните връзки в текста – това са относителните местоимения. Тяхната функция е служебна и въпреки това те остават в групата на пълнозначните думи,

2 Вж. Илиева 2004 и Илиева 2005.

3 С оглед на целите на изследването тук ще бъдат представени само книжовно възприетите варианти с отделни примери.

защото подемат и пренасят информация и за antecedента, към който се отнасят, а следователно и за референта на този antecedент. Тук ще приведа само един пример за употребата на местоименията, за да илюстрирам това твърдение:

Както в теоретичен, така и в прагматичен план е важно посочването на диференциалните признаци на онези езикови равнища, които са водещи за „отгласкването“ на много близки или на почти идентични структури по пътя на установяването на собствен езиков стандарт (ЦИ).

Естествено е тези местоимения да са неутрални като стилистични характеристики и да не са стилово ограничени. Все пак прави впечатление фактът, че запазените винителни форми за лица от мъжки род (*когото*) се употребяват повече в книжните формации, докато в книжовно-разговорната реч те са изместени от именителните, напр. *И, неговия приближен, с който обикновено двамата разговаряха, пак пристигна (Корпус Николова)*. Подобно отношение към падежните форми, което се наблюдава и при другите видове местоимения, обаче е по-скоро въпрос за промени в морфологичната система, които естествено започват от разговорната реч, отколкото съзнателно търсен стилистичен акцент, затова няма да бъде коментирано по-подробно.

Статистически характеристики на местоименната употреба в стиловете на българския език⁴

Когато говорим за стилистика, статистическите данни са от съществено значение. Комбинацията от статистически данни и функционални употреби може да даде пълна представа за спецификата на всеки един от функционалните стилове през призмата на наблюдаваната част на речта. И още нещо – в своя „Речник на съвременните литературни термини“ Р. Фаулър директно обвързва концепцията си за **стил** с количествени показатели:

Стилът зависи от **АКТУАЛИЗАЦИЯТА** на определено избрано свойство или група свойства на езиковата повърхнинна структура. Може да бъде изтъкната специално избраната лексика, някакъв постоянен ритъм или повтаряща се синтактична структура. Тази наситеност в една част от езика може да се изплъзне от съзнателното ни внимание, но тя предизвиква у нас определено стилистическо впечатление: ние чувстваме, че текстът принадлежи към позната

4 Количествените наблюдения са върху корпус от по 150 000 словоформи за всеки от функционалните стилове. Подробни данни могат да се намерят в Илиева 2005.

авторска или културна среда. „Наситеността“ предполага изброяване и в действителност стилистиката (за разлика от лингвистиката) е имплицитно количествена, а понякога и открито свързана с количеството (Фаулър 1993: 227).

Явно е, че Р. Фаулър говори за литературната стилистика, но ако статистиката е актуална в текстологичните изследвания в художествената литература, то още по-подходящо е такава методология да се прилага към останалите функционални разновидности.

В стилистичен план прави впечатление фактът, че някои функционални формации разчитат изключително много на местоименията като средства за комуникация (напр. в българската разговорна реч те са втора по честота на употреба част на речта според *Честотен речник* на Цв. Николова – 18%), докато в деловата реч се срещат рядко (около 2,5% от общото количество думи), но пък тази формация показва определени предпочитания към относителните местоимения и обобщителните местоимения. Мотивирането на тези количествени данни е лесно, като се има предвид спецификата на ситуациите на общуване в двете функционални формации: неподготвената спонтанна разговорна реч разчита на местоименията за осъществяване на комуникацията, защото като думи с най-непрецизна семантика те лесно могат да се семантизират ситуационно или предвид общите фонові знания на комуникантите. Докато деловата реч предполага езикова точност, прецизност, което влиза в противоречие със системното значение на местоименията.

Изобщо местоименията си разпределят стиловете като среда за употреба, в която функционират при различно ранжиране: ако в книжовно-разговорната реч първите три места се заемат от местоименията с категория *лице* (лични и притежателни⁵), показателните местоимения и въпросителните местоимения, със засилването на степента на **книжност** на текста относителните местоимения изтласкват първо въпросителните от тяхното трето място, за да стигнат в деловата реч (речта с най-силна книжна марка) до първо място в ранговия списък на местоименните употреби.

5 В конкретните наблюдения (Илиева 2005) те се разглеждат и поотделно, но тъй като причината за високата им активност е именно обвързаността им със ситуацията на общуване, граматически изразявана с категорията лице, тук се прилагат заедно.

Книжовно-разговорна реч

1. Местоимения с категория <i>лице</i>	47,6%
2. Показателни местоимения	19%
3. Въпросителни местоимения	7,6%

Художествен стил

1. Местоимения с категорията <i>лице</i>	41,3%
2. Показателни местоимения	9,2%
3. Относителни местоимения	7,9%

Научен стил

1. Местоимения с категорията <i>лице</i>	23,9%
2. Показателни местоимения	16%
3. Относителни местоимения	16%

Публицистичен стил

1. Местоимения с категорията <i>лице</i>	26,2%
2. Относителни местоимения	17,1%
3. Показателни местоимения	15,7%

Официално-делови стил

1. Относителни местоимения	22,6%
2. Местоимения с категорията <i>лице</i>	18,9%
3. Показателни местоимения	9,2%

Както се вижда, в начална позиция се сменят основно 2 групи местоимения – местоименията с категория *лице* и показателните местоимения. Следва да се приеме, че тези местоимения са от особено значение за изграждането на текстовете от всеки един стил. Общото между местоименията с категория *лице* и показателните местоимения е в тяхната деиктичност – те са свързани с организацията на реалната или въображаемата ситуация. Предвид на изключително важното значение на специфичната речева ситуация, в която протича общуването във всеки един стил, деиксисът се оказва център, без който ситуацията би се „разпаднала”, би нарушила своя времево-пространствен континуум. Затова конкретните наблюдения върху деиктичните местоимения

в отделните стилове могат да доведат до извличане на съществени стилистични изводи.

Категорията *лице* в деловата реч е изместена от относителните местоимения, които имат текстова ангажираност – те препращат в текста, осъществяват неговата кохерентност. Стилистичният извод, който се налага, е, че деловата реч е със силна текстова обвързаност и с незначителна ситуационна ангажираност. Тя е текст за самия себе си, текст, който не се нуждае от реалността, от постоянното си връщане към нея, за да реализира своите функции.

Стилистични предпочитания показват някои семантични признаци, вербализирани чрез местоимения. Така например местоименията с компонент *чий*, които изразяват посесивност, имат много редки употреби в българския език, но все пак от направените статистически наблюдения се вижда съществената разлика между художествения стил и останалите стилове по отношение на това местоимение:

	книжовно -разговорна реч	стил			
		художествен	научин стил	публицистичен	делови стил
чий	2*	2	1	2	1
нечий	1	25	0	1	0
чийто	2	15	85	50	47
ничий	0	5	0	1	0

*В таблицата е посочен броят на регистрираните употреби за всеки стил при извадка от по 150 000 единици за стил.

Разбира се, относителното местоимение от този ред *чийто* е най-активно от всичките форми, тъй като се експлоатира неговата съюзна функция в писмените текстове на научната, публицистичната и деловата реч.

Същото подчертано предпочитание към местоименията с признак посесивност показва художественият стил и при наблюдението върху честотата на употребите на притежателните местоимения. И напротив, книжовно-разговорната реч не показва заинтересованост към тези местоимения с изключение на местоимението за 1 л. ед. ч. *мой*.

Тъй като за стилистичните изследвания от съществено значение са не само присъстващите езикови единици, но и отсъстващите, интересно е да се наблюдава как определени формации ограничават някои от групите местоимения. Т. напр. в деловата реч местоименията от реда *он-* (*онзи, онази,*

онова, онакъв, онакава, онакова, онакива) не се срещат. Не се срещат и местоименията наречия, които като деиктични маркери определят ситуацията – тук и сега⁶.

Разговорни конотации в местоименните употреби

С направетите статистични наблюдения беше показано, че разговорната реч е средата, в която местоименията могат да разгърнат най-пълно своята семантика. Тук те реализират най-често транспозиции, в резултат на които придобиват преди всичко оценъчен смисъл. Предпоставка за интерпретацията на тези конотации е връзката на местоименната система с опозицията свое:чуждо, като се изхожда от спецификата на егоцентричната ѝ организация. Егоцентризъмът като общочовешки феномен от своя страна предполага очакваната отрицателна оцененост на чуждото. Опозицията свое:чуждо се разгръща в местоименната семантика чрез пропорционалните опозиции *близък : далечен*; *определен : неопределен*; *човек : не-човек*; *индивидуализация : обобщаване*.

Първата от изброените опозиции има две прояви в местоименната семантика. Тя се имплицира в семантиката на категорията **лице**, присъща на личните и притежателните местоимения, под формата на противопоставянето участник в общуването: неучастник в общуването⁷. На второ място семантиката на показателните местоимения директно отразява противопоставянето с наличието на две парадигми от форми за близко и за далечно посочване.

Личноместоименната система, респ. системата на притежателните местоимения, се разпределя при следните деления, т.е. аз+ти:той, тя, то⁸, където участниците в ситуацията са разположени в своето, а респ. неучастниците – в чуждото като пространство, време, но също и в ценностен план. В българската книжовно-разговорна реч в ситуация на гняв често говорещите прибегват до обозначение, което в основната си употреба е свързано с неучастник в общуването, за да назоват участник в общуването. По такъв начин събеседникът се изтласква от речевата проява и от „своето“ за говорещия, което поражда и негативнооценъчния нюанс в употребата. Ето и илюстрация на такава конотация:

1. Ти му говориш като на човек/ а **то** ти се дзвери// (РР)

6 Наблюденията са върху писмена реализация на делова реч.

7 Вж. Ницолова 1986.

8 Примерите са само в единствено число, за да се ограничи материалът, но и защото са с по-ясна семантика във връзка с разглежданите тук опозиции.

2. Гоца. Вярно е, че ако речеш, може и да не скрибуцаш, но говора си трябва да знаеш да употребяваш. Аз да си призная, след като научих говора, се родих.

Лило. Той се родил!.. Бог му дал говор, та да ме учи той мене как оня отишгъл за риба, как намерил лисица, как извикал на жена си: Тичай, жено, да видиш какво ти карам. Той мене ще ме учи! Че кой е той! Кхи! Тиквеник. (Двамата скачат един срещу друг.) (ИР)⁹

3. Той ще ми каже на мене! (Разговорна реч при пряк контакт той=ти.)

4. Я го виж ти него! (РР – при пряк контакт към събеседника)

Всички примери са категоричен израз на негативна оценка, макар че тя е прозрачна само в първия и втория. В първия човекът се изравнява с животно (*дзвери*) като начин на поведение; във втория обидното съдържание е подсилено с квалификатора *тиквеник* и е коментирано в ремарката. Третиият и четвъртият пример са разбираеми само за носители на българския език, защото не са подкрепени от контекста. Тъкмо затова в тях може да се установи в чист вид ролята на местоимението за изразяването на оценката.

Както вече беше отбелязано, опозицията близък:далечен намира най-видимо отражение в семантиката на показателните местоимения. Тази категоричност гарантира и правилното разчитане на оценъчните употреби на тези местоимения. Въпреки че имат симетрични парадигми от форми, местоименията за близко и респективно за далечно посочване съществено се различават по своята честота на употреба. Като цяло местоименията за близко посочване (т-местоименията) се употребяват 10 пъти по-често от местоименията за далечно посочване (он-местоименията). Причина за това ограничаване на он-местоименията може да се открие в изместването на пряко деиктичното им значение от допълнителни оценъчни смисли, реализирани на първо място в разговорната реч. Най-често оценката се изразява при самостоятелна употреба на местоименията *оня*, *оная*, *онова* по отношение на лице, напр.:

1. А аз мисля за теб/ да не ти направи нещо *оня*¹⁰ (става въпрос за свекърва).

2. Е/ *оная* къде е сложила солницата?

– Коя *оная*?

– Коя/ Виолета бе!

– Найдене бе/ как ще казваш *оня* на Виолета! (става въпрос за неговата съпруга).

9 Привеждат се примери и от художествени текстове, където има стилизирана разговорна реч.

10 Текстът е нормализиран, като са отстранени фонетичните особености на разговорната реплика, тъй като те не са от значение за коментираното тук.

3. – За кого е бирата?

– Абе занеси я там на масата/ за *оная*..

– *Оная* е братовчедка ми!

– Абе не бе/ за Л./ не искам да обиждам братовчедка ти.

И трите примера експлицират негативна оценка към назоваваното лице, но докато в първия тя не е съвсем ясна за наблюдателя, който не е участник в ситуацията, във втория реакцията на събеседника я подчертава и репликата *как ще казваш оная на Виолета* би следвало да се чете ‘възмущавам се от това, че назоваваш съпругата си обидно, т.е. с *оная*’. В третия пример оценката е съвсем ясна както от реакцията на събеседника, така и от директното изравняване по смисъл на употребеното местоимение с *обиждам*.

Очевидно това семантично развитие е причина за ограничената им употреба в останалите функционални формации, особено когато се отнася за обозначаване на лице.

Опозицията определен:неопределен е релевантна при разпределянето на неопределителните, отрицателните, обобщителните и въпросителните местоимения. Отделните групи местоимения по различен начин участват в аксиологични процеси предвид своята специфика, както и натовареността си с други функции.

Българската лингвистична литература отдавна е фиксирала факта, че с интензифициране на неопределеността се засилват и отрицателните оценки. В парадигмата на българските неопределителни местоимения съществува паралелен ред на интензифициращи местоимения, при които към неопределителното местоимение се добавя частицата *си* – *някой си*, *някакъв си*, *нечий си* и пр. Авторите отбелязват, че частицата сигнализира засилена неопределеност и заедно с това се засилва пренебрежителната отсянка¹¹, но липсва обяснение на причината за тази симетрична промяна. Струва ни се логично тя да се потърси в съзнателното подчертаване от говорещия на тази неопределеност, в много случаи мнима. Колкото контекстът по-ясно демонстрира, че като неопределени се представят известни на говорещия лица и предмети (предимно лица), толкова повече местоимението се отгласква от основната си семантика и започва да обслужва прагматичните намерения на говорещия да изрази оценка.

11 За връзката между засилената неопределеност и засилената пренебрежителна окраска вж. коментарите за местоименията със *си* в Ницолова 1986; Андрейчин 1978; Стоянов 1980; Костов 1939; Пашов 1989.

Нека да разгледаме два примера:

1. Това би било насилие от моя страна// Да говоря за **някой си**/ който е под нивото на Михалаки Георгиев/ в общи линии// (PP)
2. **Някаква си студентка** ще ми пише на мен петица! (PP)

В първия пример е употребено субстантивното местоимение. За събеседниците в ситуацията е ясно за кого става въпрос, а съпоставката с друг автор (Михалаки Георгиев) говори и за задълбочено познаване на творчеството на този “неопределен” автор. Затова изборът да се назове чрез неопределително местоимение, вместо с неутрални думи, като *автор*, *писател* или собствено име, е средство за неговото дискредитиране.

Във втория пример местоимението е употребено атрибутивно, от контекста е ясно, че говорещият познава тази, която оценява като *някаква си*, знае статуса ѝ, и в резултат на това разминаване между реален и реализиран в речта когнитивен статус оценката остава също негативна.

Ще бъде приведен пример само с още едно неопределително местоимение, въпреки че в българския език има няколко системи от форми в парадигмата на неопределителните местоимения¹².

Има и други, но вие не сте **кой да е**, за да слушате **какво да е** (Реклама по БНТ)¹³.

Натрупването на неопределителни местоимения е в услуга на интензифицираната оценка. Абсолютно пренебрежение, незачитане има в следната реплика от разговорната реч: *Ми, ше седна да ползвам нещо си на **някой си**/ **дето уж изследвал не знам си какво**// (PP)*

В семантичните предпоставки за оценъчни употреби на отрицателните местоимения към неопределеността се наслаждава и отрицанието като психологически феномен. Психолозите го обясняват като чисто субективна проява най-общо на неодобрение, предизвикано от действителността или от определено съждение (Бондаренко 1983: 29-30). Без да абсолютизираме това схващане, ще се съгласим, че отрицанието в мисленето и в езика има своите

12 В българския език неопределителните местоимения се образуват от въпросителните с помощта на следните частици и спомагателни думи: *ня-*, *да е*, *-то и да е*, *еди-...си*, напр. *някой*, *кой да е*, *който и да е*, *еди-кой си* (по-подробно в Ницолова 2008).

13 В рекламните текстове често стилизацията на разговорна реч помага, за да се постигне желаното въздействие.

психологически мотивирани предпоставки. Психическите реакции може да са само частна негова проява, но те съществуват като резултат на “акта на мислено съотнасяне на предиката към съдържанието на субекта и акта на оценка на това съотнасяне” (Бондаренко 1983: 27). Като средство за изразяване на отрицанието отрицателните местоимения могат да вербализират и емоционални реакции, и рационални оценки. Логично е да се очаква, че те ще изразяват отрицателни оценъчни смисли.

Отрицателните местоимения могат да имат атрибутивна и субстантивна употреба в оценъчни функции, но тъй като субстантивната е по-честа, ще се спрем само на нея.

В субстантивна употреба активно се включват отрицателните местоимения за лица и предмети, което е обяснимо предвид системната им субстантивна семантика.

Категорична отрицателна оценка на референта от страна на говорещия се изразява с местоимението **никой**, напр.:

1. – Ти знаеш ли кой е инженер Пешев, а ми отговори, знаеш ли...

– Много добре знам аз кой е – тросна му се бай Михо.

– Е, добре де, кой е – запита го зет му Гошо.

– **Никой** – рече му бай Михо, – абсолютно **никой**..

– И тука си прав – рече му зет му Гошо. Ето, видиш ли, тате, ти пак си прав, че инженер Пешев е **никой**, а нас треска ни тресе от него. Защо бе, тате? Защо инженер Пешев хем е **никой**, хем нас треска ни тресе от него? Мълчиш... Но аз ще ти кажа защо. Треска ни тресе тъкмо защото инженер Пешев е **никой**. (АТ)

2. Да не съм луд някой... Я по-добре и аз да съм **никой**. (АТ)

В първия текст референтът на отрицателното местоимение е абсолютно известен за участниците в разговора. Те дори отчасти го характеризират в речта си. Неговото съществуване не подлежи на съмнение и затова отрицателното местоимение се дистанцира от системната си семантика и реализира само оценъчност.

Отрицателна оценъчна семантика реализира и местоимението **нищо**, напр.:

1. Какво беше тая серия! Едно **нищо**! (РР)

2. В салона настана някакво движение, после на входа се появи тоя човек, който сега е **нищо**. (ПВ)

Категоричността на негативната оценъчна семантика, реализирана чрез отрицателни местоимения, е използвана в словообразуването. Така

в българската разговорна реч съществува формата **никаквица** (*Речник БАН* посочва и форма за м. р. **никаквеш** (т. 10, с. 1142) със значение: “Жена, която не се ползва с добро име сред хората, която е без достойнство; непрокопсаница” (т. 10, 1142), напр.: *Пошуря ли, никаквице...*

Следващата опозиция, която реализират местоименията и която има стилистичен еквивалент, е опозицията между човешко и нечовешко. В системата от местоимения тя ще намери израз в противопоставянето на формите за среден род на формите за мъжки и женски род. Тези възможности засягат случаите, когато обект на оценка е човек. В такъв случай в оценъчна употреба се включват формите за среден род, които системно не назовават хора: **това** и **онова**, **такова** и **то**, **нещо** и **нищо**. Чрез избора на местоимението за ср. р. за назоваване на лице се получава деперсонализация, която е причина за негативните оценки, напр.:

Та затуй вятър я вееше Магда Пилчарката, дето си трепеше едно време босите крака из камънака и се мислеше, че ще избяга от бабешката одумка [...]

– **Това** да ми се не отбива в къщата – ще рече старата Шейтанка и ще плюе два пъти върху пръстите си.

[...]

– **Такова** кой ли мъж ще го погледне. **То** мърляво, мърляво, че да не плюеш отгоре му – ще добава баба Яна кръчмаркага, иначе незлоблива и кротка женица. (МС)

Местоимението от ср. р. **нищо** при обозначаване на лица също е груба оценъчна дума, напр.:

1. Той е едно голямо **нищо**! (PP)

2. Влизам в кръчмага/ влизам/ и гледам// И какво гледам/ едно **нищо**// Един ужас// И **нищото** проговаря// (PP)

Негативната оценка е подсилена от неопределителното местоимение **един** в първия пример и от синонимизирането на отрицателното местоимение **нищо** със съществителното име **ужас** във втория. Ще се спрем по-подробно на втория пример, тъй като изглежда по-красноречив. От ситуацията е ясно, че в случая **нищо** замества името на жена, позната на участниците в разговора и виждана от говорещия (също жена) във възпроизвежданата ситуация, т. е. обектът на оценка притежава признаци [+определеност], [+познатост], [+видимост] и следователно [+персоналност] и [+женски пол]. Основната семантика на местоимението е обаче да назовава предмети, а не лица. Използвайки местоимението от ср. р. **нищо**, говорещият отнема на обекта на разговор

физиологичния белег 'пол', респ. признака 'персоналност'. По такъв начин той го изключва от света на живите неща, на хората, и го изпраща в света на мъртвите неща.

Както се вижда, процесът на деперсонализация ни отвежда към първичното делене на опозициите. В процеса на отделянето на Аза опозицията свое:чуждо първоначално има антропоцентрично измерение, разграничавайки човешкото от нечовешкото. Речевата деперсонализация препраща към първичната опозиция и по този начин отчуждава по природа обекта, за който говорещият е избрал такава форма за назоваване¹⁴. Така се постига най-голямата дистанция между говорещия и назовавания от него човек. Като последица оценката е категорично негативна, което се подкрепя убедително от приведените примери.

Оценъчна употреба на местоименията в резултат на деперсонализация има регистрирана и за полски език, напр.:

1. Przyszło **takie coś** ! (PP)

2. To **takie ono**! (PP)

3. Tfu, **takie coś**! Jak ja wyszłam za męża, to od rana w czepeczku, w fartuszczyku, w kuchni – mężowi świeże bułeczki upiekłam, teściowej ziółek zaparzyłam... A ta śpi! Czy ona się do tej pory nie miała kiedy wyspać? (Flesz Koch)

4. – Swołocz – mruknał kolejarz. – **Takie to** ani do roboty, ani do miłości. Pan wie, podobno on ją bijał (Szew Wyp)¹⁵.

Тези примери дават възможност да се предположи, че универсалността на местоименията не се изчерпва само с тяхната системна семантика, но вероятно засяга и оценъчните им употреби. За да бъде доказана тази хипотеза обаче е необходим материал от повече езици.

Накрая ще се спрем на една специфична употреба на местоименията като оценъчни средства в разговорната реч, когато тяхната семантика модулира в резултат на нетрадиционния контекст. Става въпрос за употребата на местоименията при антропоними. В такава употреба се включват показателните и неопределителните местоимения. В двата типа употреби се наблюдава еднакъв резултат

14 Изборът от няколко възможни алтернативи винаги е значещ, защото говорещият е предпочел съответния знак като най-ефективно средство за решаването на своите комуникативни задачи (по въпроса вж. Чернейко 1990).

15 Информатор на примерите от полската разговорна реч е доктор Йорданка Окон – езиковед, преподавател в Ягелонския университет, а последните два примера са взети от статията на Малгожата Марцианек (Marcjanek 1999: 144–145).

таг при различни причини. Тъй като антропонимите са по природа индивидуални и определени наименования на обекти, употребата на показателно местоимение пред тях дублира тази индивидуализация. В резултат на това основната семантика на показателното местоимение не може да се прочете в такъв контекст, а местоимението придобива нова семантика – на пренебрежение, ирония към референта на собственото име¹⁶, напр.

1. **Тая** Мими/ **тая** Мими! (PP) (възклицанието е израз на недоволство, при това в присъствието на носителя на собственото име).
2. Той не може да си понесе собствената идея на плещите и затова не го харесвам **той** Достоевски. (AT)

Още по-дълбок конфликт между основна (речникова) и реализирана семантика се наблюдава при употребата на неопределителни местоимения към антропоними. Тук се получава формален парадокс: една неопределена по семантика езикова единица се съчетава с една свръхиндивидуализираща, напр.:

Той откога чака първата ракия// И изведнъж/ се появява **някой си**/ от **някъде си**/ **един** Валтер/ и казва/ имам проблеми с вратата// (PP)

Както се вижда от примера, в именната фраза се сблъскват и противопоставят признаците ‘неопределеност’ (*някой си, един*) и ‘определеност’ (*Валтер*), при това в техните крайни измерения: засилена неопределеност (местоимения със **си**) и максимална определеност (собствено лично име). Тъй като вторият признак се съдържа в пълнозначната дума, естествено е той да се наложи за истинен като семантика и да варира значението на думата, изразяваща неопределеност. По такъв начин субектът не просто елиминира индивидуализиращите признаци, но и ги дискредитира чрез употребата на местоимение, което започва да изразява липса на уважение, пренебрежение и др.

Значението на **някой си** при антропоними е разчетено в следната реплика от пиеса: *Чушкарров. Обаче **някой си Чушкарров** – това е тежка клевета! Това е никой, човече! Някой, за когото не си струва да се говори!* (“Двубой”, Канал 1). Репликата е интересна с това, че комбинацията **някой си**+антропоним се изравнява оценъчно с **никой**, т. е. би могло да се буквализира, че максималната

16 По въпроса вж. Ницолова 1986:113, Буров 1998: 23, Чаралозова 1996: 47.

неопределеност в комбинация със свърхиндивидуализираност води до отрицание.

В заключение може да се каже, че въпреки принадлежността си към езиковите универсалии, която предполага участието им като стандартни средства за общуване във всеки стил, местоименията показват своите функционалностилови предпочитания, като различните местоимения участват по различен начин в речевата структура на отделните стилове. Заедно с това местоименията в българската разговорна реч могат да бъдат изразители на оценка, която се поражда най-често при транспозицията им или може да бъде индуцирана от контекста.

Литература

- Андрейчин Л., 1978, *Основна българска граматика*, София.
- Апресян Ю.Д., 1986, *Дейксис в лексике и граматике и наивная модель мира*. – *Семиотика и информатика*, вып. 28, 5–33.
- Бондаренко, В. Н., 1983, *Отрицание как логико-грамматическая категория*, Москва.
- Буров Ст., 1998, *Бележки за употребата на нарицателните съществителни имена за лица като прагматически оператори в изказването*. – *Славистични проучвания*, В. Търново, под ред. на Н. Даскалов и др., 9–25.
- Илиева М., 2004, *Българинът в своите местоимения*, В. Търново.
- Илиева М., 2005, *Количествен анализ на местоименните употреби в стиловете на българския език*, Варна.
- Йосифова Р., Илиева, М., 1999, *Стилистика. Теоретични бележки. Задачи и текстове за упражнения*, В. Търново.
- Корпус Николова, <http://www.hf.uio.no/easteur-orient/bulg/mat/Nikolova>
- Костов Н., 1939, *Българска граматика*, София.
- Николова Цв., 1987, *Честотен речник на българската разговорна реч*, София.
- Ницолова Р., 1986, *Българските местоимения*, София.
- Ницолова Р., 2008, *Българска граматика. Морфология*, София.
- Пашов, П., 1989, *Практическа българска граматика*, София.
- Речник БАН, 2000, *Речник на българския език*. Под ред. на Емилия Пернишка и др. БАН. Т. 10. С.
- Стоянов Ст., 1980, *Грамматика на българския книжовен език*, София.
- Фаулър Р., 1993, *Речник на съвременните литературни термини*, София.
- Чаралозова К., 1996, *Някои наблюдения върху употребата на показателното местоимение този/онзи при ситуационен дейксис*, „Български език”, №2), 44–48.
- Чернейко Л. О., 1990, *Оценка в знаке и знак в оценке*. – Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. Москва, №2, 72–82.

Marcjanek M., 1999, *Sposoby mówienia przez Polaków o osobach trzecich*, „Przegląd Humanistyczny”, nr 6, XLIII, s. 137–153.

Wierzbicka, A., 1996, *Semantics: Primes and Universals*, N. Y. Oxford.

Съкращения в текста

- АТ – Александър Томов
- БАН – Българска академия на науките
- БНТ – Българска национална телевизия
- ЙР – Йордан Радичков
- ПВ – Павел Вежинов
- РР – Разговорна реч
- ЦИ – Ценка Иванова

Stylistic Peculiarities of the Pronouns in the Bulgarian Language

The stylistic peculiarities of the pronouns in the Bulgarian language are examined in the paper. The reasons for the attention towards the pronouns lie in their poor studying as stylistic means as well as in their belonging to the linguistic universalities which gives an opportunity for observations in comparative and juxtaposing aspect. First of all, on the basis of material from the five functional styles, conclusions are drawn about the frequency of the pronominal use in each formation. By discussing the extra-linguistic reasons for the results the marked activity of the pronouns in the colloquial speech is ascertained vs. the comparatively low frequency of use in the business speech. The statistic data are based on a body of 150 000 units for each style. The author quotes data concerning the functioning of the separate groups of pronouns in the five functional styles and the data are bound to the indication *bookishness* of the texts.

The second problem which is discussed in the paper is the axiological and intensification use of the pronouns in the colloquial speech. On the basis of their distribution on the scale *us / them* the assessment uses are described which are connected with the oppositions *near / far*, *definite / indefinite*, *man / not man*. As a result of the analysis of the cited examples the equalization of the oppositions *us / them* and *good / bad* in the use of linguistic means is determined. Part of the examples have counterparts in other languages as for instance in the Polish language and this provides the opportunity to formulate the hypothesis of universality in the assessment uses of the pronouns in the various languages as well.

Keywords: pronouns, colloquial speech, frequency, functional styles, extra-linguistic factors, connotation, opposition, assessment, intensification, depersonalization.

Essay Reviews

Ze sta let české stylistiky

MARIE ČECHOVÁ

(Praha)

Situace stylistiky se jazyk od jazyka liší, i když u slovanských jazyků nese některé rysy společné. My se ohlédneme za sto lety vývoje české stylistiky. Tím nechceme tvrdit, že **počátky novočeské stylistiky** spadají až do prvních desetiletí dvacátého století.

Její rané období je spjato se jménem Josefa Jungmanna, jak jsme ukázali ve studii *Jungmannova Slovesnost a vývoj české stylistiky*, přednesené v Krakově, na konferenci konané na počest prof. Niedziely, jež vyšla v příslušném konferenčním sborníku (1999) a posloužila jako základ kapitoly *Počátky vývoje novočeské stylistiky* pro knihu *Současná stylistika* (2008). *Slovesnost* (1820, 1845) předznamenala nejen vývoj a výuku literární teorie, ale i stylistiky a teorie komunikace, bezprostředně ovlivnila na celá desetiletí výchovu české inteligence.

Třebaže Jungmannova základní, vertikální triáda: nižší, prostřední a vyšší (vznešený) styl ani jeho „jakosti“ stylové se nestaly východiskem české stylistické teorie novější, stály přece jen v jejím pozadí a byly v 70. letech 20. století oživeny K. Hausenblasem (SaS, 1973) a v teorii slohového vyučování M. Čechovou (1985). Později byla triáda včleněna i do *Současné stylistiky* (2008) v rámci tzv. vertikálního členění stylů (a předtím do 4. dílu středoškolských učebnic (viz *Stylová příslušnost jazykových projevů k vyššímu nebo nižšímu stylu*, s. 107–110, Čechová a kol., ČJ SŠ 2003).

Ponecháme stranou vývoj slohu a stylistiky v 2. pol. 19. stol., jež ostatně měla charakter převážně prakticistický, orientována byla k výuce (viz o tom Čechová 1985 a 1998), a zaměříme se na zdroje, z nichž mohla vyrůst teorie funkčně stylistická.

Co jí bezprostředně předcházelo?